

Олег Погорілець

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ МІСЦЬ БИТВИ ПІД ПИЛЯВЦЯМИ 1648 Р. (2005-2008 РР.)*

З назвою населеного пункту Пилявці в історії України пов'язано події, які увінчали Богдана Хмельницького як видатного полководця та стратега. Адже, незважаючи на численну перевагу ворожих військ у цій кампанії, особливо у важкій кінноті, він зумів таким чином зорганізувати театр військових дій, що ця перевага була зведена нанівець [1, 204 - 210]. Проте, крім архівних документів та загальних описів, ця подія не залишила матеріального сліду в історії. Не збереглося також жодних іконографічних та картографічних матеріалів, які могли зорієнтувати дослідника щодо місця битви.

Точне визначення місця пам'ятної події – це чудова нагода реконструювати історичні реалії, відкинути вигадки та домисли про хід битви, це можливість поповнити фонди музеїв чітко датованими експонатами та, головне, ще раз привернути увагу громадськості до увіковічення пам'яті тих людей, котрі здобували незалежність держави України. Справу досліджень місць козацьких звитяг започаткував Ігор Кирилович Свешніков, який не тільки відшукав та дослідив місце Берестецької битви, але, поєднавши дані архівних документів, перекази, легенди та, залучивши археологічні методи дослідження, зумів реконструю-

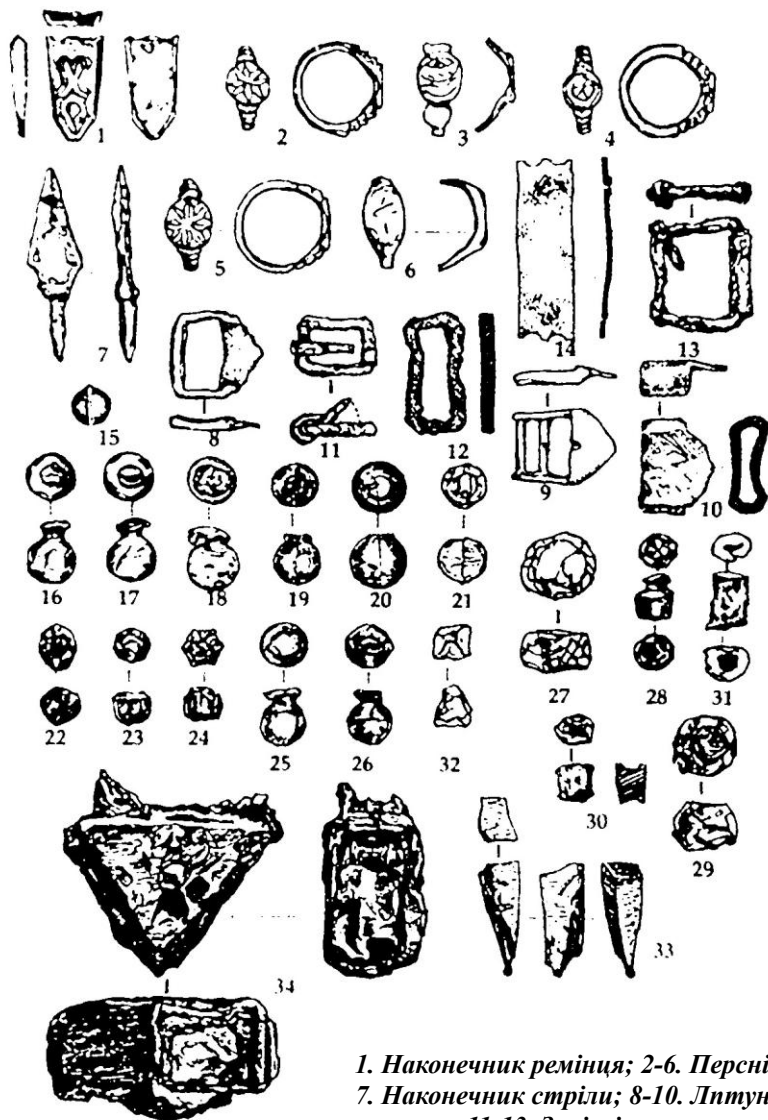
Погорілець О. Г. Археологічні розвідки місць битви під Пилявцями 1648 р. (2005 - 2008 рр.). // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Пилявецька битва 1648 року в історії України». – Хмельницький, 2008. - С. 22 - 27.

вати основні етапи військових подій того часу [2]. Результати проведеної з 1970 по 1989 рр. роботи надали науковцям багатий матеріал про озброєння протиборчих сторін, їх побут, а також спростували інформацію про катастрофічні втрати козацького війська та показали організований відхід із табору основної маси козаків [2, 150-151, 271].

Великі площі, на яких розгорталися військові події, не дали можливості І.К. Свешнікову повністю дослідити територію військових дій. В 1996-1998 рр. розвідку на полі Берестецької битви проводив С.В. Ревуцький, а в 2003 р. дослідження поновили співробітники Рівненської філії Охоронної археологічної служби України Б.А. Прищепа та В.С. Чекурков [3, 274-275]. Ці дослідження показали перспективність проведення подальших пошуків. Дослідження місця битви під Зборовим проводить експедиція Адріяна Мадзія, В. Чорновуса та Б. Строценя. За кільканадцять років роботи над нею зібрана колекція матеріалу (кулі, наконечник стріли та інші металеві предмети), яка підтверджує напрям пошуку, а картографування пам'ятки надає можливість визначити основні місця битви на сучасному рельєфі [4, 23-27]. Багато років пошук місця битви на Жовтих Водах проводить військовий історик І.С. Стороженко. Проте, на жаль, поле Берестецької битви залишилося єдиним, за масштабами, в справі вивчення матеріальних реалій військових дій того часу.

Спробою заповнити цю прогалину стали пошуки місця Пилявецької битви, проведені в 1990-1991 рр. археологічною експедицією під керівництвом наукового співробітника ІА НАНУ Лариси Іванівни Виногородської. Нею було зроблено величезний обсяг робіт з вивчення топографії, місцевих переказів та проведено археологічне дослідження частини села, де колись знаходився Пилявецький замок. В результаті цієї копійної роботи було науково зафіксовано місцезнаходження та археологічний матеріал, типовий для XVII ст., на місці зруйнованого кар'єром замку. Свідчення місцевих жителів про перекази старожилів стали тією відправною точкою, яка надавала орієнтир для подальших пошуків [4, 89-106].

Вагомим науковим доробком в справі вивчення та аналізу перебігу подій Пилявецької битви є праці В.А. Смолія, В.І. Сте-

1. Наконечник ремінця; 2-6. Персні;
 7. Наконечник стріли; 8-10. Лптунні
 пряжки; 11-13. Залізні пряжки;
 14. Накладка; 15-29. Свинцеві кулі;
 30-31. Свинцеві циліндрики; 32-33. Фрагменти свинцю; 34. Замок.
 1-6, 8-10, 14 - латунь, 7, 11-13, 34 - залізо

панкова, І.С. Стороженка, Ю.А. Мищика, які провели детальний політичний та військовий аналіз подій того часу [5; 6]. Особливо цінними є опубліковані архівні матеріали – діаріюші (щоденники) учасників польського табору під Пилявцями [7, 53-68]. Проте єдиним джерелом, яке може довести факт битви та реконструювати реальний хід її подій, можуть стати археологічно-топографічні дослідження на місцевості, де колись проходили військові дії. Адже на сьогоднішній день нез'ясованим залишається той факт, про які саме Пилявці говориться в діаріюшах та реляціях польських учасників битви. З документів XVI ст. дізнаємося про існування трьох населених пунктів із назвою Пилявці: *Pilawce stare*, *P. srednie*, *P. nizni nad rz. Ikawa*. Вони належали Анджею, Павлу і Миколі, синам Яна Пилявського, котрі в 1584 р. поділили «добра» батька [8, 160].

Дослідники в своїх пошуках прив'язувалися до, здавалось би, надійного репера – пилявецького мурованого замку, залишки якого в 20-х роках XX ст. описував Є. Сіцінський. Замок цей збудували домініканці за дозволом короля Владислава IV після 1640 р. [9, 80-84]. Виходячи з цього фату, будувалися умовні схеми розташування військових сил та дій. Проте ніхто не звернув увагу на те, що збудувати замок, довжина стін котрого була 50 метрів та який мав чотири п'ятикутні вежі, за кошти домініканців в такий короткий термін, мабуть, було нереальною справою. Адже для прикладу, польський король Казимир III в 1360-х роках будував кам'яний замок у Володимирі майже два роки, залучивши для цього 300 людей щоденно. Будівництво це коштувало скарбниці більше 3000 гривен [10, 50]. Ніхто не звернув уваги і на те, що в діаріюшах польських учасників подій згадується «замочок», «курятник» – власність пана Анжея Черненського (шляхтича Черменського), а не домініканців [11, 139]. Яким саме селом на той час володів Черненський, поки що встановити не вдалося. На «Генеральній карті України (Гданськ, 1648 р.; 5-й варіант)» Боплана *Pilawcze* зображені як містечко, що мало фортецю, проте ніякої річки, навіть поблизу, там не зображено [12, 114-122]. Цікавим є і той факт, що учасники тих подій ні разу не згадують назву річки – Іква, Ікава, а річку Пилявку згадує в своєму листі лише воевода брацлавський Адам Кисіль [13, 140]. Чи називали сучасну річку Ікву тоді Пилявкою,

чи то була інша річка, на якій знаходилась гребля і за яку велись бої, це ще один напрямок досліджень, який допоможе знайти поле бою.

На протязі кількох останніх років з околиць сіл Пилява та Пилявка (Старосинявський район Хмельницької обл.) до автора потрапило ряд знахідок, які можна датувати XVII ст., та за допомогою яких можна реконструювати околиці Пилявців того часу. На пилявецьких полях в різний час було знайдено колекцію монет з хронологічним діапазоном в 282 роки (1484-1766), свинцеві кулі різних калібрів, наконечники стріл, навісний трикутний замок, вудила, бронзові персні, пряжки, фрагменти різних металевих виробів та кераміки.

Основним датуючим матеріалом цієї збірки є нумізматичний матеріал, який складається з 29 монет, серед яких виділяється група 26 монет з хронологічним діапазоном в 126 років (1508-1629/34). Серед них варто виділити 14 монет, які було виявлено на невеликій ділянці розмірами 30x30 м, до якої входять: півгріш коронний Сигізмунда I – 1508 р.; півгріш литовський Сигізмунда II Августа 1550 р.; півгріш литовський Сигізмунда II Августа (дата не читається) – фальшивий; солід м. Риги – 1577 р. (з дірочкою); солід ризький Сигізмунда III (дата не читається); солід бидгощський Сигізмунда III – 1599 р.; денарій угорський Рудольфа II – 1591 р.; півгріш свідницький Людовика II Ягеллончика – 1520 р.; три московських деньги Івана IV (1533-1547); копійка Василя Шуйського (1606-1610). Рудиментом серед цієї групи виглядає мейсенсько – саксонський гріш Фрідріха II та Вільгельма III з Тюрінгії (1440-1464), карбований на монетному дворі Фрейберг в 1459-1461 роках. З навколишньої території походять ще дві групи монет – перша, що включає монету вартістю 2 денарії Сигізмунда II Августа/Стефана Баторія (потерта, з дірочкою, дата не читається); півторак Сигізмунда III (скручений в трубочку, дата не читається, фальшивий); солід литовський (боратинка) Яна Казимира 1660 р.

Другу групу складають: солід Сигізмунда III 1598 р.; три монети – соліди Сигізмунда III, дату на яких прочитати неможливо; солід бидгощський Сигізмунда III (карбований в 1594-1626 рр.); солід ризький шведського короля Густава Адольфа (карбований в 1621-1634 рр.); два угорських денарія (дата не читається,

фальшиві, проколені гострим предметом); солід литовський (боратинка) Яна Казимира 1665 р. Ще з іншого місця походить одинока знахідка трьохгрошовика польського короля Станіслава Августа 1766 р. Номінали та невисока «якість» монет говорять про те, що це випадково загублені монети, а не залишки скарбу. Концентрація певної «інтернаціональної» групи монет на невеличкій площі наводить на думку, що в цьому місці могла знаходитись корчма. Про це говорить і місце розташування – поблизу старої дороги з Меджибожа до Старокостянтинова. Інші знахідки монет окреслюють територію колишнього села, знищеного в ході військових дій, хоча в документах того часу ніяких сіл поблизу Пилявців не згадується.

Окрему специфічну групу знахідок складають свинцеві кулі (круглі і шестигранні, з ливниками та штабки). Їх колекція нараховує 80 екземплярів калібром від 8 до 17 мм. Слід відмітити наявність трьох екземплярів картечі та свинцевих шматків. До металевих зброї варто віднести два черешкових наконечника стріл, аналоги яким знаходимо в матеріалах Берестецької битви [2, 237-238; 3, 275].

До фрагментів військового спорядження можна віднести пряжки (в тому числі одна від кар ваша, інша, срібна, трикутна – специфічного призначення) та наконечник вузького ремінця, виготовлений з латуні та посріблений, з вирізаним орнаментом, що нагадує гірейську тамгу.

Цікавою є знахідка фрагменту свинцевої торгової пломби – пам'ятки англійської торгівлі XVI ст. Це кругла пластина, на лицевій частині котрої в центрі зображена тюдорівська троянда, яка з'являється в англійській геральдиці з 1485 року внаслідок поєднання білої та червоної троянд, довкола якої розміщено напис: «DIEV EST MOI DROIT» (бог є моє право) та дату «1590». Подібними пломбами опечатували сукно, на кордонах держав вони гарантували якість товару та слугували інформацією про місце виготовлення. Подібну пломбу було знайдено в Києві, а також в європейських містах [15, 112-116]. До побутових речей відносяться трикутний замок, вудила та фрагменти кераміки.

Даний комплекс знахідок характеризується переважною більшістю предметів, які датуються серединою XVII ст. та являються свідками активних військових дій на невеликій території.

Якщо взяти до уваги той факт, що в Пилявецькій битві було задіяно до 100000 військових, переважно піхотинців, озброєних рушницями, більше ста гармат і велика кількість гаківниць, а сутички відбувалися в кількох місцях на великих територіях, то виглядає реальним, що саме тут буде знайдено величезну кількість куль та картечі. Місця ж розташування таборів, особливо основного козацького, мають бути окреслені ровами та знахідками багатьох побутових предметів – залишками погрому польського табору.

Автором було проведено обстеження території навколо сіл Пилява, Олексіївна, Пилявка, Кантівка, Деркачі, Олександрівка, Вишневе (див. карту). Аерофотозйомку проводив пілот-мотопаропланерист Ігор Ігнатьєв (м. Дніпропетровськ), котрий має досвід дослідження таких відомих в Україні фортець та укріплених ліній, як Новобогородицька фортеця (селище Шевченко м. Дніпропетровська), «Замок Ракочі» (с. Головчинці Летичівського р-ну Хмельницької обл.), місце битви на Жовтих Водах (1648). Обстеження більш ніж 50 кв. км території не дало позитивних результатів, не виявило залишків ровів, які могли вказати місце козацького та польського таборів, шанців (окопів) в районі греблі через річку Ікву та річечку Пилявку.

На сьогоднішній день ми не володіємо інформацією, яка б могла вказати на такі місця, з чого можна зробити висновок, що питання локалізації місця Пилявецької битви залишається відкритим. Щоб вирішити цю проблему, необхідно провести широкомасштабні дослідження не тільки в районі Пиляви та Пилявки, а й розширити пошук на десятки кілометрів. Археологічні експедиції мають можливість проводити дослідження з використанням спеціальної апаратури, що надасть можливість охопити ширшу територію та ефективно провести пошук місця битви. Тоді ми не будемо ставити пам'ятні знаки там, де заманеться, а науково визначимо місце для увічнення пам'яті героїв.

Керівництво громадської організації «Постійно діюча археологічна експедиція «Меджибіж – 2000» пропонує створити спільну експедицію для пошуку реального місця Пилявецької битви та провести заходи щодо його увічнення, створивши меморіал «Поле битви під Пилявцями в вересні 1648 року».

Джерела та література: 1. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу в середині XVII століття. Книга перша: Воснні дії 1648 - 1652 рр. - Дніпропетровськ, 1996. - 320 с. 2. Свєшніков І.К. Битва під Берестечком. - Львів, 1993. - 304 с. 3. Прищєпа Б.А., Чекуров В.С. Роботи на полі Берестецької битви 1651 р. // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр. - Київ, 2004. - 412 с. 4. Адріян Мандзій, Володимир Чорновус. Дослідження та збереження поля Зборівської битви 1649 року. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових статей. - Вип. 16. - Київ, 2007. - 476 с. 5. Виногородська Л.І. Історико-археологічні дослідження поблизу с. Пилява Хмельницької області (до локалізації місця Пилявецької битви) // Археологія, - №1, 1977. 5. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. - К., 1994. - 262 с. 6. Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С. Сполохи козацької звитяги. - Дніпропетровськ, 1991. - 206 с. 7. Мицик Ю.А. Щоденники Пилявецької битви. // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII ст.: Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції 19 вересня 1998 року. - Стара Синява, 1998. - 328 с. 8. Leon Biakowski. Podole w XVI wieku. Rysy społeczne i gospodarcze. - Warszawa, 1920. 9. Сіцинський Юхим. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст.. - Кам'янець-Подільський, 1994. - 96 с. 10. Грушевський М.С. Історія України-Руси. - Т. VI. - К., 1993. - 544 с. 11. Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. - К., 1965. 12. Вавричин М Маловідомі карти України Г. Біплана // Боплан і Україна: Збірник наукових праць. - Львів, 1998. - 318 с. 13. Історія України в документах і матеріалах. - Т. 3. - К., 1941. - 291 с. 14. Історія України в документах і матеріалах. Т. 3. - Київ, 1941. - 291 с. 15. Пам'ятка англійської торгівлі ст. з Києва. // Археологія, 32, 1997.